

Katarzyna KIETLIŃSKA

FORMACJE RZECZOWNIKOWE Z SUFIKSEM -UNEK W SŁOWNIKU WILEŃSKIM

Jak wiadomo, formant jest formalnym wykładnikiem pochodności słowotwórczej, określającym znaczeniowe i gramatyczne właściwości wyrazu motywowanego. W języku polskim formantami są najczęściej morfemy słowotwórcze, których funkcja polega na tworzeniu leksemów opartych na już istniejących¹. Występujące w polskim systemie słowotwórczym afiksy są w większości pochodzenia polskiego, ale nie brak też obcych, wyabstrahowanych z leksykalnych pożyczek językowych.

Do takich obcych morfemów słowotwórczych w polszczyźnie należy *-unek*, który charakteryzuje się niemiecką proveniencją. Jest on polską kontynuacją średniogórnoniemieckiego *-unge* i nowogórnoniemieckiego *-ung*.² Początkowo w języku polskim *-unek* miał formę nieukształtowaną i występował w kilku wersjach: *-ung*, np. *rachnung* u Bartłomieja z Bydgoszczy), *-unk*, którego późniejszym wariantem jest *-unek*, *-e* zostało wtrącone do *-unk* przez analogię do form z sufiksem *-ek* (np. *wizerunk* u Mikołaja Reja), *-ynek* (np. *butynek* – ‘łup’ u Józefa Leśzycyckiego).³

Przedmiotem tego artykułu jest charakterystyka semantyczna i formalna leksemów rzeczownikowych, zarejestrowanych w dziewiętnastowiecznym *Słowniku wileńskim*, które w swoim składzie morfemowym mają element *-unek*.

W ujęciu diachronicznym cząstkę *-unek* traktuje się jako morfem słowotwórczy obcego pochodzenia, który został wyodrębniony z leksykalnych

¹ Zob. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia* pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1998, s. 361, *Encyklopedia języka polskiego* pod red. S. Urbańczyka, Wrocław – Warszawa – Kraków 1994, s. 87, 204.

² K. Długosz-Kurczabowa, *O niektórych formantach słowotwórczych pochodzenia niemieckiego w języku polskim* w: *Polono-Slavica Varsoviensis. Studia nad językiem polskim* pod red. R. Grzegorzczkovej i B. Klebanowskiej, Warszawa 1988, s. 133. R. Grzegorzczkova, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1979, s. 33.

³ Zob. K. Długosz-Kurczabowa, op. cit., s.133.

pożyczek niemieckich, dziś całkowicie zaadaptowanych w polszczyźnie i nie mających synchronicznych znamion obcości, np. *ratunek* (*ratunek* – *ratować*), *meldunek* (*meldunek* – *meldować*)⁴.

Według Krystyny Długosz-Kurczabowej, „zapożyczanie całych wyrazów jest warunkiem koniecznym, ale nie wystarczającym do tego, aby można z nich było wyodrębnić formant słowotwórczy. Pojawienie się w zasobie leksykalnym polszczyzny grupy wyrazów zapożyczonych o charakterystycznym podobnym zakończeniu jest dopiero pierwszym etapem w procesie przejmowania przez język polski obcych formantów. Drugim etapem jest uzyskanie – przynajmniej przez jeden wyraz z całej tej serii zapożyczeń – podzielności słowotwórczej. Podzielność słowotwórcza wyrazów genetycznie obcych może być spowodowana różnymi czynnikami, np. zapożyczaniem całych wyrazowych rodzin, różnymi sposobami adaptacji słowotwórczej wyrazów obcych”⁵.

W polszczyźnie pierwsze wyrazy zakończone na *-unek* (*-unk*) pojawiły się już w średniowieczu. Dowodzi tego *Słownik staropolski*, który rejestruje siedem następujących haseł: *baserunk* // *baserunk* (z śrgn. *bezogunge*) – ‘poprawa’, *bitunek* // *butynek* (z śrgn. *biutunge*) – ‘łup’, *rachunek* (z niem. *Rechnung*), *ratunek* (z niem. *Rettung*), *firdunek* (*fiardunek*, *wierdunek*, *wiardunek*, *wierdunek*, *wirdunek*, *wirdunek*) (z niem. *Vierdung*) – ‘moneta, jednostka pieniężna równa czwartej części grzywny, tj. 12 groszom’, *szacunek* // *szacunek* (z niem. *Schatzung*) – 1. ‘oszacowanie, określenie wartości czegoś, ustalenie ceny’, 2. ‘wartość ustalona na podstawie oszacowania, wyznaczona cena, wyznaczone odszkodowanie’, *warunek* // *warunek* (z niem. *Wahrung*) – 1. ‘obowiązek wstąpienia w procesie w miejsce pierwszego pozwanego’, 2. ‘należyta jakość towaru’.⁶

Niewielki przyrost leksemów, w których element *-unek* (*-unk*) znalazł się w składzie morfemowym, nastąpił w XVI i XVII wieku. Zostały one poświadczone w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, rejestrującym siedemnaście haseł, oraz w *Słowniku języka Jana Chryzostoma Paska*, notującym dwanaście rzeczowników zakończonych na *-unek*, por. *fiserunek* *wizerunek* (z niem.

⁴ K. Długosz-Kurczabowa, *Funkcjonowanie zapożyczonego formantu -ulec w języku polskim*, „Prace Filologiczne”, t. XXXIII, 1986, s. 247.

⁵ K. Długosz-Kurczabowa, *Sposoby przejmowania obcych formantów rzeczownikowych do polskiego systemu słowotwórczego*, „Poradnik Językowy” 1986, z. 4, s. 222.

⁶ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953 i nast.

Visierung) – ‘obraz czego, przedmiot przedstawiający rysy innego, opis, wzór’, *frasunek* – ‘troska, zmartwienie, zgryzota’, *gatunek* (z niem. *Gattung*) – ‘rodzaj’, *hadrunek* – ‘kłótnia, zwada’, *kosztunek* – ‘koszt nakład’, *ładunek*, *podarunek* – ‘to, co się komu daje bez wynagrodzenia, darowuje, mały dar, prezent’, *rachunek* – ‘utrzymywanie obliczanie czego’, *rynsztunek* // *ryszunek* (z niem. *Rüstung*) – ‘uzbrojenie’, *trafunek* // *trefunek* – ‘traf, przygoda, przypadek’, *werbunek* – ‘zaciąg dobrowolnych ochotników do wojska’⁷.

Można zauważyć, że leksemy z końcowym elementem *-unek (-unk)*, zarejestrowane w wyżej wymienionych pracach leksykograficznych, to w większości germanizmy. Język niemiecki wywierał silny wpływ na polszczyznę od czasów najdawniejszych. Nasilenie tego zjawiska obserwujemy w wiekach XIII – XV w związku z kolonizacją na prawie niemieckim. Utrzymuje się ono jeszcze w XVI wieku, w późniejszych okresach słabnie⁸. Nasila się znowu w okresie zaborów⁹.

Wśród leksemów z końcowym elementem *-unek* przeważają rzeczowniki niemotywowane, ponieważ wyraz motywowany synchronicznie to taki leksem, który znaczeniowo i formalnie wchodzi w związek z innym wyrazem występującym w danym języku. Pożyczkę leksykalną traktuje się jako wyraz motywowany wtedy, kiedy można wskazać inny leksem, związany z nią semantycznie i formalnie, który jest względem niej prostszy lub tożsamy znaczeniowo. Efektem takiego spojrzenia na wyrazy genetycznie obce jest na etapie wstępnym wydzielenie w nich elementów słowotwórczych, tematu słowotwórczego i formantu, np. *meld -unek* (por. *meldować*), *szaf -unek* (por. *szafować*)¹⁰. Tego warunku nie spełniają takie wyrazy, jak: *baserunek*, *bitunek*, *firdunek* *wiardunek*, *fiserunek* *wizerunek*, *gatunek*, *rachunek*, *ratunek*, *rynsztunek*, *szacunek*, *warunek*, tak więc cząstka *-unek* nie pełni w nich funkcji formantu, nie jest morfemem słowotwórczym, wydzieliła się tylko formalnie.

⁷ *Słownik polszczyzny XVI wieku* pod red. M. R. Mayenowej, Wrocław 1966 i nast., *Indeks a tergo do Słownika języka Jana Chryzostoma Paska* pod red. S. Urbańczyka, J. Basary, K. Rymuta, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 51.

⁸ B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań 1995, s. 91, 142.

⁹ Por. B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996.

¹⁰ K. Waszakowa, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa 1994, s. 17, R. Grzegorzycowa, J. Puzynina, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa 1979, s. 10 – 11.

Liczba haseł z końcowym elementem *-unek* wzrasta na przestrzeni XVII-XIX wieku. Świadczy o tym *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, w którym zostało zarejestrowanych około pięćdziesięciu haseł z końcową częścią *-unek*, np. *bratunek* – ‘bratanek, syn brata, synowiec’, *buksztelunek* – ‘złączenie dwóch buksztelów (*buksztel* – pomocnicza konstrukcja podporowa stosowana przy budowie sklepień, łuków)’, *darunek* – ‘dar’, *oddarunek* – ‘podarunek dany za podarunek’, *exercerunek* – ‘robienie bronią, musztra’, *kierunek*, *lotunek* – ‘wszelki procent właściwy, koszt, zysk’, *liwerunek* – ‘liwerowanie, dostawa, ładunek dostawiony gdzie przez liweranta’, *obrachunek* – ‘rachunek z czego, sprawa, liczba, z czego, liczenie należności, długu, wypadającej za co opłaty’, *obstalunek* – ‘polecenie zrobienia czego, zamówienie czego’, *oszacunek* – ‘taksa, naznaczenie ceny’, *szafunek* – ‘szafowanie, kierowanie, władanie’, *sparunek* – ‘spara, szpara’, *inkwaterunek*, *kwaterunek* – ‘żołnierze na kwaterę dani’, *ładunek* – 1. ‘rzeczy, ciężary, towary, którymi okręty, wozy ładują’, 2. ‘wóz, okręt naładowany’, 3. ‘paczka’, 4. ‘nabój strzelniczy’, 5. ‘trąbka blaszana’, *maszerunek* – ‘pochód, podróż, czyli ciągnięcie wojska’, *munderunek* – ‘umundurowanie’, *polerunek* – ‘polor, błysk, połysk’, *rozrachunek* – ‘obliczenie, obrachunek, rachowanie się z kimś, porachunek’, *ordunek* – 1. ‘pewny porządek’, 2. ‘szyk, rząd’, 3. ‘klasa, rząd, podział’, *pocałunek* – ‘całus, pocałowanie, znana czynność ust przy dotknięciu się do czyichś ust, ręki, twarzy itd., odbywająca się przy powitaniu, żegnaniu się, jako znak dobrowolny miłości, przyjaźni’, *sprawunek* – 1. ‘pokupka, to, co się nabywa’, 2. ‘interes, potrzeba’, 3. ‘polecenie i nadanie komuś sprawunków’, *kosztunek* – ‘koszt, nakład’, *stosunek* – 1. ‘stopień stosowania się jednej rzeczy do drugiej’, 2. ‘porównanie dwóch jednakowych ilości między sobą’, 3. ‘związek’, *wetunek* – ‘odwet, to, co użyto dla zrobienia odwetu, np. stawka w grze z celem odzyskania przegranej’ itp.¹¹

Widać wyraźnie, że oprócz pożyczek leksykalnych, niepodzielnych słowotwórczo, pojawiają się wyrazy motywowane oparte nie tylko na podstawach genetycznie obcych, jak np. *buksztelunek* – *buksztel* (z niem. *Bogengestell*), *kosztunek* – *koszt* (z niem. *kosten*), *stosunek* – *stosować* (z niem. *stossen*), *szafunek* – *szafować* (z niem. *schaffen*), lecz także formacje rodzime, np. *darunek*, *podarunek*, *oddarunek*, *pocałunek*, *żerunek* oraz derywaty

¹¹ *Indeks a tergo do Słownika języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego* opracowany przez R. Grzegorzczukową, Z. Kurzową, J. Puzyrnyń pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1965.

utworzone od czasowników genetycznie obcych, które w polszczyźnie uległy prefiksacji, np. *obstalunek* – *obstalować*, *oszacunek* – *oszacować*, *obrachunek* – *obrachować*, *porachunek* – *porachować*, *rozrachunek* – *rozrachować*.

W *Słowniku wileńskim* znajduje się prawie osiemdziesiąt rzeczowników zakończonych na *-unek*, np. *bukunek* – ‘czas puszczenia tryków do owiec (*bukować* – łączyć owce z baranami)’, *cembrunek* – ‘oprawa solna, tj. przybory, przygotowania, jakie należy poczynić przed zaczęciem dobywania soli kamiennej w kopalniach.’ „Cieśla gór, czyli górnik powinien był znać się na cembrunku”, *garnirunek* – ‘obszywanie, gamirowanie, garnirunek z wstążek’, *justunek* – ‘u zecera, nazwa wszystkiego tego, co służy do justowania, tj. na ustępy pomiędzy wyrazami, zapełnienie pustych miejsc kończących się wierszy, kolumn (stronic) itp., składającego się ze spacji, półfretów, fretów, półkwadratów, kwadratów itd.’, *karunek* – ‘wyciąganie z rzeki drzewa’, *karczunek* – ‘przestrzeń po wyciętym lesie na pole orne lub na łąkę karczowaną, karczowanie, karczówka’, *krudunek* (*rudunek*) – ‘karczunek’, *plondrunek* – ‘plondrowanie’, *posterunek* – ‘straż wojskowa, stanowisko’, *niewarunek* – ‘okolicość niwecząca umowę, zgodę’, *obrachunek* – 1. ‘rachunek z czego; sprawa, liczba z czego, liczenie należności, długu, wypadającej za co opłaty’. „Robić z kim obrachunek”. 2. ‘rejestr, notatka wydatków’. „Podać komu obrachunek”, *porachunek* – ‘obrachowanie, obrachunek, rozrachunek.’ „Przystąpmy najprzód do porachunku”, *przytrafunek* – ‘przygoda, przypadek, zdarzenie’, *rabunek* – ‘grabież, plondrowanie, łupiestwo, szczególnie popełnione przez żołnierzy w sąsiedztwie obozu’, *ratunek* (*retunek*, *ratunek*, *retunek*) – 1. ‘pomoc, wybawienie, przyjść komu na ratunek’, 2. ‘środek, sposób ratowania’, 3. ‘posiłek, szczególnie wojenny.’ „Sąsiadom swoim wojenne ratunki dawał”. 4. ‘wsparcie pieniężne, pobór, podatek, łaskawy ratunek, podatek, który dawniej księża polscy płacili’, *rumunek* – ‘pustkowie, wolny przestwór’, *strawunek* – ‘to, co się na dzień daje komu na przeżywanie, strawa’, *szatyrunek* – ‘cieniowanie’, *wiatrunek* – ‘wyziewy, wiatry’, *zestosunek* – ‘zestosunkowanie jako pojęcie, stosunek’, *żerunek* – ‘żer, żerowanie, szukanie żeru, pokarm, jadło zwierząt’¹².

¹² *Słownik języka polskiego do podręcznego użytku* wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Szyszkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepielińskiego i W. Korotyńskiego, z udziałem B. Trentowskiego, wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, część I A – O, część II P – Ż. Wilno 1861.

Wśród rzeczowników zakończonych na *-unek*, które zostały zanotowane w pracy wileńskich słownikarzy, występuje kilka wyrazów, w których częśćka *-unek* wydziela się tylko formalnie. Nie można znaleźć dla nich wyrazu podstawowego w języku polskim. Są to więc rzeczowniki niemotywowane. Częstka *-unek* nie jest morfemem słotwórczym w takich leksemach rzeczownikowych, jak np. *festunek* – ‘mała forteca, miejsce warowne’, *filunek* – ‘gładka część wszelka, wznioślejszymi objęta brzegami, jak dno między ramami drewnianymi, otoczyna, karunek’, *koplunek* – ‘zbiór drzewa obciętego i rozbiegłego po wodzie, które zbierać, wiązać i za sobą tratwami prowadzić należy, później gdy tratwy staną, odbiera każdy gospodarz swoje sztuki, i te do tratwy swej przybiera, ordunek’, *szatyrunek* – ‘cieniowanie, dawanie cieniów, tj. ómienie, żeby światło żywiej odbijało’. Pozostałe leksemy to formacje słotwórcze, czyli wyrazy wyraźnie motywowane przez swoje wyrazy podstawowe, np. *bratunek* – ‘syn brata’, *justunek* – ‘to, co służy do justowania’, *karczunek* – ‘nazwa czynności pochodząca od czasownika karczować’, *oszacunek* – ‘skutek czynności wyrażonej czasownikiem oszacować’, *rachunek* – ‘rachowanie’, *starunek* – ‘nazwa czynności pochodząca od czasownika starać się’, *szamerunek* – ‘rezultat czynności wyrażonej czasownikiem szamerować (bramować, krajem obrębywać, brzegi wyszywać)’, *wyrachunek* – ‘rezultat czynności wyrażonej czasownikiem wyrachować’, *żerunek* – ‘żer’.

Niektóre rzeczowniki, np. *rachunek*, *ratunek*, *szacunek*, *pakunek*, w których *-unek* nie pełnił pierwotnie funkcji formantu słotwórczego (są to pożyczki z języka niemieckiego), po latach stały się formacjami słotwórczymi i w pracy wileńskich leksykografów występują jako wyrazy motywowane.

Podstawy leksemów podzielnych słotwórczo należą genetycznie do słownictwa obcego, najczęściej niemieckiego, np. *fasunek* z niem. *Fass*, *fassen* – ‘brać porcje wojskowe’, *frasunek* – z niem. *fressen*, *pakunek* – z niem. *Pack*, *packen*, *szafunek* – z niem. *schaffen*. Można także znaleźć podstawy mające rodzimą proveniencję, np. *darunek* – *dar*, *darować*, *bratunek* – *brat*, *oddarunek* – *oddarować*, *karczunek* – *karczować*, *krudunek* – *krudować*, *pocałunek* – *pocałować*, *podarunek* – *podarować*, *sprawunek* – *sprawiać*, *starunek* – *starać się*, *strawunek* – *strawa*, *żerunek* – *żer*. Większość konstrukcji słotwórczych utworzonych za pomocą formantu *-unek* jest wzajemnie motywowana przez czasowniki (przeważają czasowniki na *-ow(ać)*, np. *hadrunek* – *hadrować*

‘swarzyć się, klócić się’, *rysunek* – *rysować*, *gwarunek* ‘zaręczanie, ubezpieczenie’ – *gwarować* ‘zabezpieczać posiadanie, stawać się gwarantem czego’, *wetunek* – *wetować* ‘wet za wet oddawać’, czasownikami innego typu motywowane są następujące rzeczowniki: *przytrafunek* – *przytrafić się*, *sprawunek* – *sprawić*, *starunek* – *starać się*, *szperunek* – *szperać*, *trafunek* – *trafić się*). Występują także rzeczowniki charakteryzujące się motywacją rzeczownikową, np. *bratunek* – *brat*, *strawunek* – *strawa*. Niektóre derywaty mają podwójną motywację, czasownikowo – rzeczownikową, np. *darunek* – *darować*, *dar*, *kosztunek* – *kosztować*, *koszt*.

Wśród wyrazów motywowanych z przyrostkiem *-unek* można wyodrębnić derywaty transpozycyjne (derywat różni się od podstawy tylko funkcją składniową, znaczenie derywatu i bazy jest tożsame), np. *karczować* – *karczunek*, *pocałować* – *pocałunek*, oraz mutacyjne (derywat i podstawa mają różne znaczenie), np. *ładunek* – *ładować*, *pakunek* – *pakować*, *polerunek* – *polerować*. Formant przyrostkowy *-unek* nie tworzy derywatów modyfikacyjnych (formant uszczegóławia znaczenie bazy, derywat i baza należą do tych samych części mowy, np. *piesek* – *pies*)¹³.

Jeżeli chodzi o charakterystykę morfonologiczną wyrazów derywowanych sufiksem *-unek* w *Słowniku wileńskim*, to formant ten nie powoduje żadnych oboczności w temacie, ponieważ *u* jest samogłoską szeregu tylnego i nie zmiękcza wygłosowych spółgłosek tematu.

Wiele formacji rzeczownikowych utworzonych za pomocą morfemu słowotwórczego *-unek* ma w *Słowniku wileńskim* swoje synonimy derywowane formantem przyrostkowym *-anie*, np. *garnirunek* – *garnirowanie*, *justunek* – *justowanie*, *karczunek* – *karczowanie*, *kwaterunek* – *kwaterowanie*, *liwerunek* – *liwerowanie*, *meldunek* – *meldowanie*, *obstalunek* – *obstalowanie*, *oszacunek* – *oszacowanie*, *oddarunek* – *oddarowanie*, *polerunek* – *polerowanie*, *pocałunek* – *pocałowanie*, *porachunek* – *porachowanie*, *ratunek* – *ratowanie*, *rabunek* – *rabowanie*, *rachunek* – *rachowanie*, *rozrachunek* – *rozrachowanie*, *starunek* – *staranie*, *szperunek* – *szperanie*, *szafunek* – *szafowanie*, *szacunek* – *szacowanie*, *werbunek* – *werbowanie*, *wyrachunek* – *wyrachowanie*, *wetunek* – *wetowanie*, *żerunek* – *żerowanie*.

¹³ R. Grzegorzczkova, J. Puzynina, op. cit., s. 28 – 34.

Rzeczowniki utworzone za pomocą przyrostka *-unek* oznaczają najczęściej czynności, niektóre zaś – czynności i stan czynności, np. *przytrafunek*, *egzercerunek*, *karunek*, *rabunek*, *rozrachunek*, *starunek*, *szatyrunek*, *karczunek*, *krudunek*, *oszacunek*, *rachunek*, *wetunek*, rezultaty i obiekty czynności, np. *ładunek*, *pakunek*, *podarunek*, *sprawunek*, rezultaty i środki czynności, np. *garnirunek*, *wyrachunek*. Wileńscy słownikarze rejestrują tylko kilka leksemów nie mających znaczenia czynnościowego, np. *darunek* – ‘dar’, *bratunek* – ‘brat’, *strawunek* – ‘strawa’, *pakunek* – ‘to, co zostało zapakowane’.

Wśród wymienionych wyżej leksemów zarejestrowanych w *Słowniku wileńskim* dwa są zakończone częstką pierwotną *-unk*: *ferklejdunk* ‘listwa do drzwi, okien’, *niewarunk* ‘okoliczność niwecząca umowę, zgodę’, dziesięć występuje w dwóch wersjach, zarówno z *-unek*, jak i z *-unk*: *basarunek* i *bassarunk* (*besserunk*), *filunek* i *filunk*, *ordunek* i *ordunk* (*ordnunk*), *ratunek* (*retunek*) i *ratunk* (*retunk*), *szafunek* i *szafunk*, *szperunek* i *szperunk*, *warunek* i *warunk*, *wiardunek* (*wierdunek*) i *wiardunk* (*wierdunk*), *wizerunek* i *wizerunk*. Dwa leksemy, oprócz zakończenia *-unek*, mają także warianty z elementem końcowym *-ynek*: *ordunek* i *ordynek*, *bitunek* i *bitynek* (*butynek*).

Pod względem semantycznym są to leksemy raczej rozproszone. Trudno zaliczyć je do określonych pól semantycznych.

Wileńscy słownikarze opatrzyli kwalifikatorami ponad trzydzieści haseł na *-unek*: prze. (przestarzały) – *warunk*, *wiatrunek*, *wizerunek*, *szacunek* (*oszacunek*), *szperunek* (*szperunk*), *ordunek* i *lotunek*, *basarunek*, *fasunek*, *festunek*; daw. (wyraz dawniejszy) – *szafunk*, *retunk* (*ratunk*); nieuż. (nieużywany) i mało uż. (mało używany) – *przytrafunek*, *polerunek*, *oszacunek*, *kosztunek*, *bitunek*, *egzercerunek*, *ordunek*, posp. (pospolicie lub pospolity) – *moderunek*, prow. (prowincjonalny) – *rumunek*; or. (orylski) – *karunek*, *wierszunek*, *koplunek*; myśl. (myśliwski) – *witerunek*; dr. (wyraz drukarski) – *justunek*; górn. (górnicy) – *cembrunek*; ar. (architektoniczny) – *buksztelunek*, *filunek*; mat. (wyraz matematyczny), chem. (chemiczny) – *stosunek*; prze. praw. (przestarzały, prawniczy) – *niewarunk*. Można więc powiedzieć, że prawie jedna trzecia rzeczowników z końcową częstką *-unek* nie należała do języka ogólnego, ograniczała się zaś do terminów specjalnych, leksyki środowiskowej i terytorialnej.

Liczba leksemów zakończonych na *-unek* znacząco wzrasta na przełomie XIX i XX wieku, o czym świadczy *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego, w którym zarejestrowano ponad sto haseł na *-unek*, w tym ponad pięćdziesiąt, których nie notuje *Słownik wileński*, np. *cechunek* – ‘cechowanie, znaczenie, znakowanie’, *opakunek* – ‘opakowanie, to, czym dana rzecz jest opakowana’, *poczęstunek* – ‘to, czym częstuje się gości, małe, skromne przyjęcie’, *przemalunek* – ‘przemalowanie czego, miejsce przemalowane’, *pomyślunek* – pot. ‘myśl, myślenie, bystrość umysłu, orientacja’, *opierunek* – żart. ‘pranie, utrzymywanie w czystości czyjejs odzieży’¹⁴. Z użycia wyszło i nie występuje w *Słowniku* Doroszewskiego ponad czterdzieści wyrazów zarejestrowanych przez wileńskich leksykografów, np. *żerunek*, *wiatrunek*, *wyrachunek*, *bitunek*, *ordunek*, *koplunek*, *rumunek*, *gwarunek*, *cembrunek*, *hadrunek*, *justunek*, *festunek*, *wetunek*, *oszacunek*, *bukunek*, *buksztelunek*. Większość leksemów w *Słowniku* Doroszewskiego została opatrzona kwalifikatorami: dawny, np. *krudunek*, *trafunek*, *liwerunek*, *basarunek*, *starunek*, *rysztunek*, *szarżerunek*, przestarzały, np. *przytrafunek*, *moderunek*, *maszerunek*, *frasunek*, *niestosunek*, gwarowy, np. *myślunek*, żartobliwy, np. *opierunek*. Niewiele z leksemów rzeczownikowych z elementem *-unek*, zarejestrowanych przez Doroszewskiego, należy do polszczyzny ogólnej, jak np. następujące hasła: *pocatunek*, *podarunek*, *poczęstunek*, *sprawunek*, *porachunek*. Świadczy to o tym, że formant przyrostkowy *-unek* w języku ogólnopolskim jest jednym z nieproduktywnych środków morfologicznych. Inaczej ta kwestia przedstawia się w gwarach, w których *-unek* można uznać za produktywny morfem słowotwórczy. W gwarach polskich występują następujące formacje derywowane sufiksem *-unek*: *budunek* – ‘budowanie’ (Śląsk), *falszunek* – ‘fałszowanie’ (Sandomierskie), *miarkunek* – ‘miarkowanie’ (Łęczyckie), *obkręcunek* – ‘obkręcenie, tj. zrąb u studni’ (Warmia i Mazury), *obszykunek* – ‘obszykowanie, porządkowanie’ (Warmia i Mazury), *ofiarunek* – ‘ofiarowanie’ (Małopolska), *podmurunek* – ‘podmurowanie domu’ (Warmia i Mazury), *poprawunek* – ‘poprawianie’ (Sandomierskie), *poratunek* – ‘poratowanie’ (Warmia i Mazury), *potańcunek* – ‘potańczenie’ (Białostoczczyzna), *pożegnunek* – ‘pożegnanie, przeżegnanie’ (Warmia i Mazury), *przypatrunek* – ‘przypatrywanie się’ (Krakowskie, Sandomierskie), *prawunek* – ‘prawo’

¹⁴ Zob. *Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego*, oprac. R. Grzegorzczkova, J. Puzynina, Warszawa 1973.

(Małopolska), *reperunek* – ‘reperowanie’ (Warmia i Mazury), *słychunek* – ‘słych, wieści’ (Małopolska), *targunek* – ‘targowanie się’ (Małopolska), *utarżunek* – ‘utargowanie’ (Cieszyńskie), ‘utarg’, *witunek* – ‘witanie’, *wpisunek* – ‘wpisanie (do grona mężatek)’, *wycytunek* – ‘wyczytanie, odczytanie’, *wygradunek* – ‘wygadanie się’, *wywczasunek* – ‘wywczasowanie się’ (Podhale), *zdarżunek* – ‘zdarzenie’ (Mazury), *zesypunek* – ‘zsypanie darów (dla młodej)’, (Małopolska), *zmierschunek* – ‘zmierschanie się, zmiersch’, *chytrunek* – ‘człowiek podstępny, przebiegły’¹⁵.

W dwóch leksemach należących do słownictwa gwarowego formant *-unek* powoduje alternacje spółgłoskowe. Są to rzeczowniki *utarżunek*, i *stalowiunek* – ‘to, co służy do stalowania, tj. do regulowania pługa’.

W języku ogólnopolskim sufiks *-unek* uważa się za nieproduktywny. Przyczyną nieproduktywności jest nacechowanie stylistyczne omawianego morfemu słowotwórczego.

¹⁵ Zob. W. Cyran, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź 1977, s. 97 – 98, *Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod red. M. Karasia, J. Reichana, Wrocław, Warszawa – Kraków- Gdańsk – Łódź 1982, J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I – VI, Kraków 1900 – 1911.